

keréknyomok

2006/1. ORIENTALISZTIKAI ÉS BUDDHOLÓGIAI FOLYÓIRAT

Tartalom

Beköszöntő	3	MAJER ZSUZSA – TELEKI KRISZTINA A mai Ulánbátor kolostorai és szentélyei	147
TANULMÁNYOK, FORDÍTÁSOK			
RUZSA FERENC Puruṣa és Ymir <i>Az összehasonlító mitológia kísérleti ellenőrzése</i>	5	KALMÁR ÉVA A kínai Maudgalyāyana átváltozás (bianwen)	159
PÁL DÁNIEL – KISS KATALIN Szex, szerelem, szentség a hinduizmus vallási rendjében	23	KRITIKÁK, RECENZÍÓK	
CSATLÓS PÉTER Szikkim korai története 1.	61	Hamar Imre: Buddha megjelenése a világban <i>Kalmár Éva</i>	177
MATKÓ MÁRTA Egy tibeti értekezés az egyidejű megvilágosodás tanításáról <i>Vimalamitra: Az egyidejű belépés meditációja (Cig car 'jug pa'i bsgom don)</i>	91	Kínai kezek, taoista lelkek, buddhista csodák. Négy tanulmány a kínai buddhizmusról <i>Kósa Gábor</i>	179
AGÓCS TAMÁS A szamszára eredete. Avagy: „Hogyan vált ki a szamszára a lét eredeti forrásából?” <i>Részlet Longcsen Rabdzampa: Kívánságteljesítő Kincsek Tára (Yid-bzhin rin-po-che'i mdzod) című művéből</i>	118	Lun Guangzhong – Ueda Hitoshi: Jindai hanyu yufa yanjiu [A kínai baihua nyelv nyelvtani kérdései] <i>Kádár Zoltán</i>	188
KELÉNYI BÉLA A tibeti műgyűjtés és recepciójának kezdetei a nyugati világban	133	Dr. Bodnár László: Az egyarcú Tibet <i>Somlai György</i>	190
		SUMMARIES IN ENGLISH	193
		E számunk szerzői	

Tanulmányok, fordítások

RUZSA FERENC

Puruša és Ymir¹

Az összehasonlító mitológia kísérleti ellenőrzése

Az indoeurópai összehasonlító mitológia-kutatás kevés bizonyosnak tekintett ténye közül kiemelkedik az a kozmogóniai mítosz, amely az univerzumot egy ős-óriás testének feldarabolásával eredezteti. Legteljesebb formájában megtalálható az izlandi Eddában (*Ymir* jégóriás feldarabolása) és az óind *R̥g*-vedában (*Puruša*, azaz a kozmikus Férfi feláldozása). A számos részletre kiterjedő egyezés meggyőzőnek tűnik. Jelen írás viszont azt kísérli meg bebizonyítani, hogy a párhuzam nem a közös eredettel, hanem az emberi gondolkodás természetes hajlamaival magyarázható. Ezt igazolja, hogy a mitológéma megtalálható más kultúrákban is (azték, indián, kínai, tahiti, finn, mongol, sumér); továbbá felmérésemben mai fiatalok és gyerekek ugyanezekkel a részletekkel töltötték ki az „üres” mítosz-sémát („Ha egy óriás testéből lett a világ, melyik részéből mi lett?”).

Egy elmélet a filozófia eredetéről

Első ránézésre a filozofálás meglehetősen általános, ha nem is közönséges dolognak tűnik. Ám ha végiggondoljuk mindazt, amit a létrejöttéről tudni lehet, kiderül, hogy inkább ritka (ámde sikeres) újításról van szó, mintsem az emberi szellem általános hajlamának természetes megnyilvánulásáról. A ma világszerte elterjedt modern filozófia az európai filozófiának csupán térbeli kiterjesztése, ami viszont a görög bölcsélet egyenes folytatója. Szintén a hellenisztikus görög filozófiai hagyományból fejlődött ki a középkori arab és zsidó filozófia is.

A görög világon kívül csupán két civilizációban alakult ki önállóan a filozófia: Indiában és Kínában. Nem ismerték viszont a sumérek és az akkádok, az egyiptomiak és a zsidók, a perzsák és az asszírok, és nincs nyoma a maja, az azték vagy az inka kultúrában sem.

Ha ez így van, érdemes elgondolkozni rajta, mi lehetett az oka, hogy a görögöknél, indeknél és kínaiaknál kialakult ez a sajátos módja a világról való elmélkedésnek. Sajnos, a filozófia irányába tett első, még tétova lépéseknek csak kevés közvetlen tanúsága maradt ránk. Mind a görög, mind a kínai tradíció elején is már kész, önálló, „tisztán” filozófiai szövegek állnak:

¹ A cikk megírásában az OTKA T 034446 és T 043629 sz. támogatása volt segítségemre.

szuverén, megnevezett mesterek vélekedéseit olvashatjuk klasszikusan filozófiai kérdésekről.² Indiában viszont fennmaradtak korai, még csak félig-meddig filozófiai kísérletek is; így itt esély mutatkozik arra, hogy megértsük a folyamatot és okait.

Nagyjából két évtizeddel ezelőtt³ kialakítottam egy teóriát erről, amit azóta is vonzónak tartok. Ha ez elfogadhatónak bizonyul, az annyiban is érdeklődésre tarthat számot, hogy következtetései átvihetőnek tűnnek a görög anyagra is. A gondolatmenet teljesen lecsupaszított váza a következő:

A filozófia két, életmódjában, világszemléletében és vallási tradíciójában sajátosan különböző kultúra meghatározott típusú érintkezésének lett következménye. A nomadizáló indoárja népek az i.e. II. évezred közepe táján elfoglalják Északnyugat-Indiát, ahol egy ősi, valószínűleg dravida nyelvű, fejlett földműves kultúra (az Indus-völgyi civilizáció) maradványait találják.

A harcias, marhapásztor *ārya* ('nemes') törzsek társadalma erősen patriarchális, politeista panteonjukban is csak férfi istenek jutnak szerephez; kultuszuk az isteneket kérlelő-megbékítő ital- és égőáldozat. Az őslakosok viszont elsősorban szántóvetők, a nemek közötti munka- és hatalommegosztás szimmetrikus lehetett, kivehető matriarchális maradványokkal (pl. papnők). Kultuszuk középpontjában a Földanya termékenysége állt, amit átviteli és analógiás mágiával segítettek elő.

A honfoglalás itt is, mint oly sok más esetben (gondoljunk a népvándorlás-kori germánokra vagy a néhány száz évvel későbbi magyar törzsekre), jellegzetesen kétarcú folyamat volt. A jövevények lesznek az uralkodók, az új nemzet identitását és nyelvét ők határozzák meg, ám a kultúra, és jelesen a világnézet döntően az előző civilizáció folytatója. Ez meglehetősen természetes is, hiszen győzelme után immár az új arisztokrácia is letelepszik és a földből él, a világszemlélet pedig egyáltalán nem független az életmódtól. Ha az élet és a gazdagság fő forrása immár a termőföld, akkor olyan rituáléra van szükség, ami erre koncentrál. És ez nem is csupán érzelmi-szimbolikus kérdés: az agrárius rituáléra szakosodott papság agrárértelmiség is, szaktudására (pl. naptárismeret alapján a vetés stb. idejének meghatározása) szükség van.

A kétféle eredetű világnézet tehát kölcsönhatásba lép (az új szintézis majdani kiteljesedett, klasszikus formáját nevezhetjük hinduizmusnak, kb. időszámításunk kezdetétől), a két papság pedig lassan összeolvad. A termékeny Földanya, a nagy istennő, sok szempontból vonzó központi figura lehetne. Egységes, univerzális világmagyarázó princípium, amely éppen közelsége és megfoghatósága miatt nem lehet túlságosan antropomorf: majdhogynem maga az absztrakt, önmozgó anyagi őselv. Ugyanakkor a férfias, harcias nomád tradíciók büszke örökösei számára nőisége elfogadhatatlannak tűnik. Ha ekkor megteszik a döntő lépést – tovább dezantropomorfizálják, előáll az absztrakt, ámde eleven univerzális princípium: a világ szellemi és anyagi alapja, az *upanisadok* semlegesnemű *Brahmanja*. És ez már vitathatatlanul tiszta filozófia lesz.

2 A filozófia fogalma általános vélekedés szerint meglehetősen homályos. Mostani célunk szempontjából három meghatározó vonását emelném ki: (a) tárgya a mindennapi-gyakorlati tényekkel és szükségletekkel nincs közvetlen kapcsolatban (nem technika vagy tudomány);

(b) módszertana érvelő és rendszeres (nem prófécia vagy költészet); (c) szabad, szuverén gondolatrendszer (nem vallás vagy teológia).

3 Ruzsa (1984), pp. 1–29. Az elmélet alapvonásait leírja Ruzsa (1997a), pp. 13–16.

Történtek azonban más, elvetélt kísérletek is az ellentmondás kiküszöbölésére. Megőrizve a személyességet, egyszerűen nőből férfivá alakították a nagy istent.⁴ Bár ez a megoldás nem lehetett sikeres, hiszen a termékenység, az új élet megszületésének varázslatos képessége evidensen asszonyi dolog, ám egy jelentős dokumentuma bekerült az árják szent gyűjteményébe, a *Ṛg-vedá*ba is. Ez a *Puruṣa-sūkta*, „A Férfi himnusza”.⁵

1. Az Ember ezerfejű volt,
Ezerlábú, ezerszemű,
A Földet mind befedte már,
Sőt tíz ujjnyit nagyobbra nőtt.
2. Az Ember minden, ami van,
Minden, mi volt és lenni fog;
Halhatatlanság ura Ő,
[az étellel túlnő rajta.]
3. Nagysága éppen ekkora,
És az Ember mégis nagyobb:
E lények negyedrészt csupán,
A maradék a Mennybe nyúl.
4. Háromnegyed rész égbe szállt,
Negyede az, mi létrejött,
Majd ebből terjedt szerteszt
Élő és az élettelen.
5. [Belőle született a Ragyogó, Virádzs,
Virádzs után az Ember.
Meggzületvén, túlért
hátral a földön és elől is.
6. Mikor az Embert áldozatul
feláldozták az istenek,
a tavasz volt ott az olvasztott vaj,
a nyár a tűzifa, az ős az áldozat.]

⁴ A dzsaina univerzumot alkotó óriás olykor férfi, más helyeken azonban asszonynak tűnik. E jelenséget Zimmer (1969⁴/1951¹, p. 259) hasonlóan magyarázza: „A hímnemű kolosszus a dzsáina szerzetesek és szentek férfias aszkézise számára vonzó, míg a nőnemű az Egyetemes Anya ősi, pre-árja képzetét tükrözi.”

⁵ Fórizs László fordításában a *puruṣa* ‘Ember’. A szögletes zárójelbe tett részeknél Fórizs szövege helyett prózai nyersfordítást adok.

-
7. Felkenték Őt a szent füvön,
Ki legelőször született,
S áldozatul feláldozták
Látók, szádhják és istenek.
8. Az egészen elégetett
Áldozat zsírja összegyűlt,
És Ő abból alkotta meg
Erdő s levegő vadjait.
9. Mindent odaadó áldozat:
Abból lettek a himnuszok,
Belőle a versmértékek,
Dalok s áldozóigék.
10. Abból születtek a lovak,
Abból a kecskék és juhok,
Abból lettek a tehenek,
És a kétfogsorúak is.
11. Mikor az Embert [felosztották,
Hányfelé alakították?]
Mily nevet kapott a szája,
Két karja, combja, lábai?
12. Szájából lettek a papok,
Két karjából a harcosok,
Combjaiból földművesek,
Két lábából a szolganép.
13. Értelme fényességes Hold,
Szeméből született a Nap,
Szájából Indra és a Tűz,
Leheletéből lett a Szél.
14. Köldökéből a közti-tér,
Fejéből az Ég származott,
Lába a Föld, füle égtájak –
A világ rendbetéetett.

Annak, hogy e himnusz a kétféle kultusz keveredésének dokumentuma, a fiúsított *Magna Mater* en kívül más bizonyítéka is van. Az áldozat, ami a régibb himnuszokban még az istenekhez irányuló kérés eszköze, itt teljesen elváltozott szerepben tűnik fel: világalkotó varázslat, amit

maguk az istenek alkalmaznak, önálló, titokzatos hatóerő – egyszerűen mágia. Ez a változás dominál a *brāhmaṇák* (ritualisztikai szentkönyvek, i.e. I. évezred) korában mindvégig: az ősi nyelven, az ősi szövegek szólnak még, de a jelentés teljesen megváltozik; nem ima, hanem ráolvasás, ahol a tartalom nem számít, csak a varázsigék hibátlan recitálása.

E himnusz tehát a filozófiát létrehozó termékeny konfliktus egyik, bölcsesleg kevésbé sikeres oldalhajtása, ám éppen ezért rendkívül fontos dokumentuma is a feltételezett folyamatnak, a teória egyik alapvető ténybeli alátámasztója.

Egy súlyos ellenérő

Amikor az itt csak vázlatosan jelzett⁶ elképzelésemet előadtam⁷ a 35. ICANAS-konferencián (International Congress of Asian and North African Studies) 1997-ben, érdekes és érdemi kritikát is kaptam. Ezt később Lars Martin Fosse megfelelő szakirodalmi referenciákkal is bővítette, így többé már nem térhettem ki az alapos újragondolás elől.

Régóta ismeretes, hogy a *Puruṣa*-himnusz központi témája, a világ teremtése egy óriási őslény részeiből, megtalálható az északi germán mitológiában is: a verses Eddában többször esik szó Ymirről, a feldarabolt jégóriásról.

Rege-időn rég,
Ymir élt akkor,
nem volt homok, se tenger,
se hideg habok,
föld nem terült,
se fölöttünk ég,
nyílt varázsnnyiladékbán
fű nem feslett.

A volna jövőndölése, 3. in Edda, p. 7.

Formálták a földet
Ymir húсібól,
hegyeket csontjából;
Dérhideg óriás
koponyája komor éj [tkp. ég] lett,
vérverítke a tenger.

Vafrúdnir-ének, 21. in Edda, p. 64.

⁶ Több olvasóm megjegyzéseire tekintettel nyomatékosan megismétlem, hogy az elméletet itt nem ismertetem értékelhető részletességgel, alátámasztására kísérletet sem teszek. Csupán egyfajta háttérként vázolom fel, hogy egy

lehetséges, és számomra izgalmas kontextusba kerüljön a dolgozat tárgya: indoeurópai örökségnek tekinthető-e a világóriás feldarabolásának mítosza?

⁷ Ruzsa (1997b).

Ymir húsából
hasították a földet,
véréből vették a tengert,
hegyekké csontjait törték,
hajából csomóztak erdőt,
 eget koponyája kerít.

Szempilláiból alkották
a szíves hatalmak
Emberhont az emberfiaknak;
háborgó felhőket
habartak agyvelejéből,
létevel lettek mindenek.

Grímnir-ének, 40–41. in Edda, pp. 82–83.

Ebből kiindulva, ám széles körű további összehasonlító anyagot mozgósítva, Bruce Lincoln könyvében (1986) bizonyította, hogy itt egy ősi, közös indoeurópai mítoszról van szó. Ha ez igaz, akkor a *Puruṣa-sūkta* nem lehet új fejlemény, az Indián belüli szintézis dokumentuma, hanem kizárólag az árják öröksége. És ekkor nem csupán egy érv kiesik a rendszerből, hanem egy erős ellenérvet kapunk – az árják már a távoli nomád múltban is rendelkeztek a világot eleven egészként megjelenítő, meglehetősen absztrakt képzetrel, és a dolognak semmi köze sincs a nemek „harcához”. Lássuk tehát Lincoln érveit!

Egy óorosz hagyományon alapuló, a 19. sz.-ban gyűjtött szöveg, az *Ének a galambkirályról* további részleteken kívül abban is hasonlít a *Puruṣa-sūktára*, hogy az őslény (itt Ádám) részeiből eredezteti a társadalmi rendet: fejéből a cárokat, csontjából a hercegeket és hősöket, térdéből a parasztokat (p. 4). A középperzsa nyelvű, 9. sz.-i *Škend Gumānīg Wizār* 16. 8–20. megőrzött egy manicheus kozmogóniát, ahol *Kūnī* démonasszony testéből készül a világ (p. 9). Ovidius *Metamorphoses*-ében (4. 655–662) Atlasz titán alakul át az Atlasz hegységgé (p. 10).

A csupán szláv fordításban fennmaradt, időszámításunk kezdete körüli eredetű apokrif ószövetségi *Énokh titkainak könyvében* (30. 8–9) az ellenkező folyamatot látjuk: az embert (Ádámot) rakják össze a világ elemeiből (p. 11).⁸ Meglehet, nem független ettől a számtalan középkori leírás, ahol ugyanezt az elbeszélést találjuk, kisebb-nagyobb eltérésekkel. Lincoln itt idéz egy ófríz,⁹ egy középír,¹⁰ egy másik óorosz¹¹ és egy román¹² szöveget. Noha e biblikus szövegek relevanciája vitatható, Lincoln szerint a történet népszerűsége csakis azzal magyarázható, hogy az „európai népek a saját, ismerős és szívesen felidézett, kereszténység előtti tereméstörténeteik felszínesen keresztényesített – és így elfogadható – változatára ismertek bennük” (p. 13).

A *Ṛg-veda* tradíciójához tartozó, a *Puruṣa-sūktától* nyilvánvalóan nem független *Aitareya-upaniṣad* verziójában (1.1.3 és 1.2.4) mindkét folyamat szerepel, meglehetősen absztrakt

⁸ Ez persze nem éppen indoeurópai tradíció: valószínűleg alexandriai zsidók írták görög nyelven, de „talán görög és iráni hatás is érvényesül benne.” (Lincoln i.m. p. 11.)

⁹ p. 13: *Emsing törvénykönyve*.

¹⁰ p. 13: British Museum Additional MS. 4783, folio 7a.

¹¹ p. 15: *Három szent beszélgetése*.

¹² p. 15: az 1809-ből származó *Kérdések és válaszok*.

formában:¹³ „[A Lélek] a vízből kiemelt egy Embert és besűrűsítette. Felmelegítette; ahogy az felmelegedett, a szája megrepedt, mint a tojás. Szájából beszéd, a beszédből tűz. Az orra megrepedt: az orrából lélegzet, a lélegzethől szél. ... Egy embert hozott nekik ... és mondta nekik: ‘menjetele bele, ki-ki a helyére.’ A tűz, beszéddé léván, bement a szájba, a szél, lélegzetté léván, az orrba...” E változat különös érdekessége a mi szempontunkból, hogy itt nem idézett részében tartalmaz olyan társításokat is (szőr-növények és fák; sperma-víz), amelyek a *Puruṣa-sūktā*-ból hiányoznak, ám a rekonstruált indoeurópai ősmítosz részei lehettek. Ugyanezért érdekes az *Aitareya-brāhmaṇa* 2.6 részlete, melyet Lincoln másutt (p. 58) idéz: itt a test-föld¹⁴ kapcsolat szerepel.

Végül Lincoln említ egy avesztai és két görög eredetű szöveget, amelyekben leszarmazásról nincs szó, csupán analógiának tűnik a mikrokozmosz és makrokozmosz összekapcsolása. A *Nagyobb Bundahišn*¹⁵ ugyan 9. sz.-i, ám az idetartozó passzus Aveszta-idézet, legalább fél évezreddel korábbi. A pszeudo-hippokratikus *Peri hebdomadón*¹⁶ (i.e. 5. sz.?) sajtóságos elrendezésű világmodellje számos, a többi példából ismert párhuzamot szerepeltet. Empedoklész képes beszédmódját (pl. „a föld izzadsága, a tenger”, B55 töredék) viszont valószínűleg csak túlínterpretálva sorolhatjuk e szemléletmód tanúságai közé.¹⁷

Mindeme szövegekből kiemelve a gyakrabban előforduló kapcsolatokat, az alábbi táblázatot állíthatjuk össze:¹⁸

13 Lincolnnál pp. 31–35; az *upaniṣad*-részletet (*Upaniṣat-saṃgrahaḥ*, p. 31) újrafordítottam.

14 Lincoln fordításában, nyilván tévedésből, hús (*flesh*) szerepel. Mind a standard fordításban („...its body to earth”, Keith 1981/1920¹ p. 139), mind az eredetiben világosan testet olvashatunk: *sūryaṇi cakṣur gamayatād, vātāni prāṇam anvavasyatād, antarikṣam asuṇi, diśaḥ śrotrāni, pṛthivīm śarīram*. („A szemét küldje a napba, a lélegzetét a szélbe eressze, életerejét a légtérbe, fülét az égtájakba,

testét a földbe.” *Aitareya-brāhmaṇa* 6.6 [= 2.6]).

15 28.4, Lincolnál pp. 26–27.

16 6.1, Lincolnál pp. 27–30.

17 pp. 35–40.

18 Lincoln 3. táblázata alapján, p. 21. A táblázat sorrendjén változtattam, és helyenként – a Lincoln által közölt szövegek alapján – pontosítottam, illetőleg hozzáadtam a *brāhmaṇa* és a *román* sort.

	Hús/ <i>test</i>	Csont	Szőr	Vér/ <i>nedvek</i>	Lélegzet/ <i>lélek</i>	Szem/ <i>arc</i>	Fej	Ész/ <i>kebel</i>	Agy/ <i>gondolat</i>
Ṛg-veda	—	—	—	—	szél	nap	ég	hold	—
brāhmaṇa	<i>föld</i>	—	—	—	szél	nap	—	—	—
upaniṣad	—	—	növények	<i>víz</i>	szél	nap	—	hold	—
Edda	föld	hegy	fák	tenger	—	—	ég	—	felhő
Galambkirály	<i>föld</i>	kő	—	—	szél	hajnal	—	<i>hold</i>	—
manicheus	föld	hegy	növények	—	—	—	ég	—	—
Ovidius	<i>hegy</i>	kő	erdő	—	—	—	a hegy csúcsa	—	—
Énokh II.	föld	kő	fű	harmat	<i>szél</i>	[nap]	—	—	<i>felhő</i>
ófríz	föld	kő	fű	<i>víz</i>	—	nap	—	<i>szél</i>	<i>felhő</i>
középír	<i>föld</i>	kő	—	tenger	szél	<i>nap</i>	—	—	<i>felhő</i>
óorosz	a világ fénye	[kő]	—	tenger	szél	nap	—	—	<i>felhő</i>
román	<i>talaj</i>	kő	—	harmat	szél	nap	—	hold	<i>felhő</i>
avesztai	föld	hegy	növények	tenger	szél	nap és hold	ég	—	végtelen fény
hippokratikus	agyag	kő	—	folyó/ <i>tenger</i>	levegő	—	—	hold	lágý talaj
Empedoklész	föld	kő	levelek	<i>tenger</i>	levegő és éter	—	—	—	—

Lincoln nem szélsőséges követője az összehasonlító módszernek: „nem szabad tiszta őś-indo-európai homológiák rekonstrukciójára törekednünk, amelyekből bármilyen eltérés romlott alak vagy későbbi átalakulás volna” (p. 9). Mindenesetre, ha valaki az összehasonlító nyelvészet módszertanán nevelkedett, teljes bizonyossággal rekonstruálná az alábbi, *eredeti homológia-sort: hús–föld, csont–kő, szőrzet–növényzet, testnedvek–vizek, lélegzet–szél, szem–nap; valószínűnek látszik a koponya–égbolt párosítás, viszont az ész/érzelem/szív/mell–hold és agy/gondolat–felhő már igen bizonytalan.

Ha a *Puruṣa-sūkta*, valamint az *Aitareya-upaniṣad* és *-brāhmaṇa* tanúságát egyesítve elkészítjük az ind hagyomány szerinti listát,¹⁹ azt látjuk, hogy a hat biztos analógiából öt, a három

19 Rekonstrukcióra egyébként nem is lenne szükség, hiszen a teljes listát is megtaláljuk a *Bṛhad-āraṇyaka-upaniṣad*-ban (3.2.13): „Amikor e halott ember beszéde a tűzbe távozik, lélegzete a szélbe, a napba a szeme, a holdba az elméje (*manas*), az égtájakba a füle, a teste a földbe, a lelke (*ātman*) az égbe (vagy éterbe: *ākāśa*), szőre a füvekbe, haja a fákba, vére és magva a vízbe – hová lesz akkor ez az ember?” (Az ég itt nem a fej, hanem az *ātman* [‘maga, lélek, test, lélekzet’] párja.)

Érdemes megemlíteni, hogy van egy homológia-sorunk a *Ṛg-veda* egyik halotti szertartás-énekében (X.16.3), amelyik a Lincoln által idézett szövegeknél (nyelvileg és verstani-lag is) jóval archaikusabbnak tűnik:

*sūryaṁ cākṣur gachatu vītam ātmā
dyām ca gacha pṛthivīm ca dhārmanā |*

*apó vā gacha yádi tātra te hitām
śadhiṣu prāti tiṣṭhā śārīraiḥ ||*

Szemed a napba menjen, lélegzeted (*ātman*) a szélbe; az égbe és a földbe is menj, természeted szerint.

Avagy a vízbe menj, ha az rendeltetett neked; a füvekben lakozz test[i] elem[j]eiddel.

Bár itt csak két pár explicit (szem–nap, lélegzet–szél), de az őśinek rekonstruálható sorozat összes tagjának makrokozmikus fele szerepel: [fej]–ég, [test]–föld, [testnedvek]–víz, [szőrzet]–növények.

Hock (1999, p. 153) megjegyzi, hogy a *Ṛg-vedā*-ban számos helyen (I.79.3, I.145.5, X.68.4 és esetleg IV.17.14) a *tvac* ‘bőr’ a föld felszínét jelenti, míg I.65.8-ban a *rómā pṛthivyāḥ* (a föld szőre) nyilván a növényekre utal.

kétségesebb közül kettő itt is megvan. Hiányzik a csont–kő és a gondolat–felhő párosítás. Ez a 78 %-os egybeesés pedig aligha lehet a véletlen műve: a védikus himnusz tehát ősi, indoeurópai hagyományt őriz.

Rekontra: egy a priori ellenvetés

Az, hogy a fentebb ismertetett egybeesések magyarázatra szorulnak, nem lehet kétséges; de vajon az egyetlen lehetséges magyarázat a közös indoeurópai örökség lenne? Természetesen szóba jöhetne valami külső hatás is, mint ahogyan a közös nyelvi elemeknél is megfontolandó ez a lehetőség (pl. a ‘telefon’ és a ‘totem’ a legtöbb modern indoeurópai nyelvben szerepel, bár nem az ősi közös szókincs részei).

Van azonban egy ennél lényegesebb, megfontolandó szempont. A nyelvi párhuzamok kimutatásánál számos, *független* változó szisztematikusan *ismétlődő* összefüggésére alapítjuk a kapcsolat kimutatását. Például, a szanszkrit *bhar-*, a görög *pher-*, a latin *fer-*, az orosz *ber-*, az angol *bear* mind (1) ugyanazt jelenti (‘hord, visz’), (2) *r* hangra végződik, (3) nem-nazális ajakhanggal kezdődik. Ezek egymástól független sajátságok, amelyek együttes véletlen előfordulása mindeme nyelvekben gyakorlatilag kizárható. Továbbá, (4) a különböző ajakhangok kapcsolata az adott nyelvek között szisztematikusan; ugyanezt a *bh:ph:f:b* sort látjuk pl. a ‘lesz’ jelentésű szónál: szanszkrit *bhū-*, görög *phū-*, latin *fi-*, orosz *by-*, angol *be*. Ugyanígy (bár nagyon bonyolult módon) (5) a magánhangzók is összefüggenek egymással, így a többi nyelvbéli *e* hang a szanszkritban mindenütt *a*: *daśa/dēka/decem/desit’/ten* (‘tíz’).

Ezzel szemben a mitológémák elemei *nem* feltétlenül *függetlenek* egymástól, viszont a különböző mitológémák redukálhatatlanul *egyediek*, így szisztematikusan kapcsolatokat keresni nincs is értelme. A számos párhuzamos elemnek tehát csak akkor van együttesen nagyobb súlya, mint egyetlen egynek, ha azok egymástól függetlenek.

Az óriásból teremtett világ mítoszának esetében azonban határozottan az az érzésünk, hogy az egyes párosítások a legkevésbé sem függetlenek egymástól: egyetlen egy kép (hasonlat vagy homológia) természetes elemeiről van szó. Ha az óriás teste (húsa) a világ (föld), akkor csontja (kemény, a húsban) a szikla; vére (vagy egyéb testnedvei: könny, mag, nyál) a víz (folyó és tenger); szőrzete (kívül nő, hajlékony, hosszúkás, csomókban) a növényzet (füvek, fák).

Sejtésem szerint tehát itt a részletek egybeesése természetes, az emberi gondolkodás normális hajlamából fakad – egyáltalában nem érv tehát a közös eredet mellett. Valójában semmivel sem erősebb így a kapcsolat, mint hogyha csupán annyit mondunk ki: több indoeurópai nép ismeri az óriásból lett világ legendáját, vagy absztraktabbúl kifejezve, az ember–világ (mikrokozmosz–makrokozmosz) homológiát.

Ez az állítás azonban némiképp *a priori* jellegű, az én intuíciónom alapul csupán, és ezért felvetődik a kérdés: nem lehetne-e valahogyan objektívebben elemezni azt a kérdést, hogy az adott mitológéma elemei mennyiben tartoznak szervesen össze.

Erre teszek az alábbiakban javaslatot.

Kísérlet a kísérleti mitológiával

Mivel feltételezésem szerint a képzet összetevői az általános emberi szemléletmód alapján tartoznak össze, megvizsgálhatjuk, hogy valóban így van-e. Empirikusan vizsgálható, hogy hogyan gondolkodik az „átlagember” az adott kérdésről: felmerülnek-e benne hasonló képzetek, illetve azokat mennyire találja vonzónak, kifejezőnek, meggyőzőnek.

Diákokat kértem meg,²⁰ írják le egy papírra, hogyan „töltenének ki” egy ilyen mítoszt: „Az Istenek egy óriás feldarabolt testéből alkották meg a világot. ...-jából lett a ..., ...-jaiból ettek a ...-ok.” 58 személytől kaptam értékelhető választ,²¹ ebből 33 főiskolás vagy egyetemista, 25 negyedik elemista. Az alább következő táblázatban azt ábrázolom, hogy egy-egy párosítást a megkérdezettek hány százaléka nevezett meg. (Csak a gyakrabban említett testrészek, illetve világalkotók feltüntetésére van elég hely.)

A felnőttek egy részétől (25 fő) utóbb azt is megkérdeztem, mennyire találnak egy-egy adott kapcsolatot plauzibilisnek, elfogadhatónak. A táblázatban ezt az adatot, ahol rendelkezésre állt, zárójelben jeleztem.²²

A nyers adatokon annyit korrigáltam, hogy nem tüntettem fel a táblázatban a *földgömb* képzetén alapuló társításokat, hiszen ez nyilvánvaló modernizmus. Egyébként csak a gyerekek próbálkoztak ezzel (25-ből 9-en a fejből, ketten a szemből eredeztették a Földet; közülük négyen az orrból készítenék a hegyeket).²³

20 Szegedi egyetemistákkal tanítványom, Pál Dániel töltötte ki a kérdőívet; az általános iskolásokkal feleségem, Ruzsa Ágnes végezte a felmérést. Segítségüket ezúton is köszönöm. Az ELTÉn és A Tan Kapuja Buddhista Főiskolán magam gyűjtöttem az adatokat.

21 A válaszadók egy része nem igazán értette a feladat jellegét, mások viszont túlságosan jól ismerték az idevágó irodalmat. Rákérdeztem ugyanis, hogy találkozott-e már hasonló mítosszal, és ha igen, hol; ahol igenlő volt a válasz, és a javasolt párok is jól megfeleltek az említett forrásnak, ott az egész adatsort figyelmen kívül kellett hagynom. A leggyakoribb, és egyúttal igen feltűnő ilyen háttértudás éppen a *Purusa-sūkta* híres sorozata volt: „szá-

jából pap, karjából harcos, combjából paraszt, lábából szolga”.

22 Ha valaki szerint egy pár „jó”, arra 1 pontot, ha „rossz”, 0 pontot, ha egyik sem, arra ½ pontot adtam, és végül a maximálisan megszerezhető pontszám százalékában fejeztem ki az eredményt.

23 A gyerekek válaszaik egyébként is karakterisztikusan eltértek a felnőttekéétől. Húsrá, csontokra és leheleltre szinte egyáltalán nem gondolnak, viszont – a felnőttekkel szemben – fogakra, körömre, végtagokra igen. Azaz inkább az óriás-ember alakjából, és nem alkotóelemeiből indulnak ki. Mivel a mítoszalkotás nem gyermeki tevékenység, érdemes külön megnézni csak a felnőttek adatait – lásd a 25. lábjegyzetet.

	Hús	Bőr	Csont, fog	Szörzet	Vér, erek	Könny, nyál	Lehelet, lélek	Szem	Fej, homlok	Szel- lem	Fül, üregék	Végtag, ujj
Föld	14 % (77%)	5 % (88%)										
Hegy, kő			40 % (83%)						3 % (52%)			14 %
Növények, fák				64 % (94%)				3 %				36 %
Víz, folyók				3 % (56%)	38 % (90%)	41 % (100%)		10 % (50%)				
Levegő, szél							17 % (97%)					
Nap, hold								33 % (93%)	10 % (39%)			
Égitestek								9 % (54%)				
Ég		- (81%)					- (56%)		17 % (70%)	7 % (44%)		
Barlang, hasadék			2 % (58%)								24 % (96%)	

Felmerülés (spontán említés) szerint sorba rendezve a leggyakoribb párosítások: szőr–növény (64%), könny–víz (41%), csont–kő (40%), vér–víz (38%), végtag–növény (36 %), szem–nap (33%), testüreg–barlang (24%), lehelet–szél (17%), fej–ég (17%), hús–föld (14%), végtag–hegy (14%), szem–víz (10%), fej–nap (10%).

Elfogadás szerint: könny–eső (100%), lehelet–szél (97%), testüreg–barlang (96%), szőr–növény (94%), szem–nap (93%), vér–víz (90%), bőr–föld (88%), csont–kő (83%), bőr–ég (81%), hús–föld (77%), fej–ég (70%; a következő párosítás 58%).

Kombinált érték:²⁴ szőr–növény (60%), könny–víz (41%), vér–víz (34%), csont–kő (33%), szem–

24 Azaz felmerülés × elfogadás; ez tűnik a legjellemzőbb adatnak. Ahhoz, hogy egy mitológéma egy kultúrában létezzen, szükséges, hogy (1) a mítoszalkotóban felmerüljön

a képzet, (2) a mítosz hallgatói/továbbvivői pedig elfogadják, találónak érezzék, megjegyezzék és továbbadják.

nap (31%), testüreg–barlang (23%), lehelet–szél (16%), fej–ég (12%), hús–föld (11%), szem–víz (5%), fej–nap (4%).²⁵

Úgy tűnik, a három releváns tényező, ami alapján a társítások születtek: alkotóelem, alak és helyzet, amihez még ritkán érvényesülő szempontként adódhat a funkció és a hangzás. Így az alkotók szerinti társítás például a csont/fog–kő, vagy a lehelet–szél; alak szerinti a kéz–fa, vagy a fül–barlang; pozicionális sorozat a (fej : törzs : láb) – (ég : levegő : föld) asszociáció, mint a Puruṣa-himnusz 14. szakaszában. (Funkcionális pl. az orr–szagok, hangzás szerinti néhány nyelven az ész–hold kapcsolat.²⁶)

25 Csak a felnőttek (33 fő) adatai külön:

	Hús	Bőr	Csont	Szőr, haj, szakáll	Vér, erek	Könnny/ nyál	Lehelet, lélek	Szem	Fej, homlok	Szellem	Fül/ üreg
<i>Föld</i>	24 % (77%)	9 % (88%)									
<i>Hegy, kő</i>			30 % (83%)								
<i>Növények, fák</i>				52 % (94%)							
<i>Víz, folyók</i>					45 % (90%)						
<i>Eső</i>						15 % (100%)					
<i>Víztiükör, tenger</i>						9 %		12 % (50%)			
<i>Mocsár</i>						6 % (85%)					
<i>Levegő, szél</i>							27 % (97%)				
<i>Nap, hold</i>								48 % (93%)	18 % (39%)		
<i>Égítetek</i>								12 % (54%)			
<i>Ég</i>									30 % (70%)	12 % (44%)	
<i>Barlang, hasadék</i>											9 % (96%)

A leggyakrabban említett párok: szőr–növény (52%), szem–nap (48%), vér–víz (45%), csont–kő (30%), fej–ég (30%), lehelet–szél (27%), könnny–víz (25%), hús–föld (24%), fej–nap (18%), szem–víz (12%), testüreg–barlang (9%).

Kombinált érték: szőr–növény (49%), szem–nap (45%), vér–víz (41%), lehelet–szél (26%), könnny–víz (25%), csont–

kő (25%), fej–ég (21%), hús–föld (18%), testüreg–barlang (9%), fej–nap (7%), szem–víz (6%).

Láthatólag ez a sorozat közelebb áll a tényleges mítoszokban előfordulóakhoz.

26 A rekonstruált indoeurópai alak *menos 'ész' és *mē(n)s 'hold'; szanszkritul, a Puruṣa-himnusz 13. versszakában: candra-mās manaso jātaś. (Lincoln 1986, p. 8.)

A szörzet–növényzet párosítás kiemelkedő erejét minden bizonnyal az adja, hogy mindhárom szempontból plauzibilis. A hajsza konzisztenciája hasonlatos egy növényi rostéhoz avagy egy ágéhoz; alakilag a füvekre emlékeztet; és helyzete a test felszínén megfelel a növényzet földfelszíni pozíciójának.

A kísérlet tehát minden várakozáson felül alátámasztotta²⁷ eredeti intuíciómát. A Lincoln által gyűjtött anyagon megfigyelt hat „biztos” pár (hús–föld, csont–kő, szörzet–növényzet, testnedvek–vizek, lélegzet–szél, szem–nap) és a valószínű koponya–égbolt mindegyike szerepel a felmérés szerinti első nyolc között; az új tag a testüreg–barlang kapcsolat. (Mint alább látni fogjuk, bár az indoeurópai példák közül ez hiányzik, más népek mítoszaiban felbukkan.) Az előszörre megingathatatlanul látszó indoeurópai rekonstrukció így jócskán meggyengült: csupán annyit mondhatunk, hogy több ide tartozó nép ismeri az óriástartest részeiből építkező kozmogóniát. Ez persze még mindig lehetne a közös örökség része, és ha más népeknél nem bukkanna fel ez az elképzelés, akkor ezt valószínűnek is tarthatnánk.

Párhuzamok más népek legendakincséből

Már Eliade (1994–1996/1976–1983¹) úgy mutatja be e mítoszt, mint ami egyetemes emberi gondolat, nem sajátlagosan indoeurópai. „A [Puruṣa]-mítosz ... párhuzamait megtalálhatjuk Kínában (P’an-ku), az ókori germánoknál (Ymir) és Mezopotámiában (Tiámat)” (I. köt., p. 196). Megemlít még egy gnóosztikus (II. köt., p. 305), egy zoroasztriánus (II. köt., p. 251) és egy tibeti bon (III. köt., p. 230) változatot is; ezek mindegyike azonban lehet az indoeurópai tradíció folytatója is. Vegyük először szemügyre a kínai példát!

Az egyik, viszonylag későn dokumentált²⁸ kozmogóniai mítoszban „amikor az elsőszülött P’an Ku halála közeledett, a teste átalakult. Lehelete széllé és felhőkké változott, hangja ézzen-géssé. Bal szeméből lett a nap, jobb szeméből a hold. Négy végtagjából és öt kiálló részéből lett a négy égtáj és az öt hegycsúcs. Véréből és magjából víz és folyók lettek. Izmaiból és vénáiból a föld erei lettek, húsából mezők és földek. Hajából és szakállából lettek a csillagok, szőréből a növények és fák. Fogaiból és csontjából fém és szikla lett, eleven velejéből gyöngy és jade. Izzadságából és testnedveiből zuhogó eső lett. A testen élő atkákat pedig a szél érintése fekete-hajú emberekké változtatta.” (Birrell 1993, p. 33.)

Bár e változat számos eredeti elemet mutat, mégis, ha ez volna az egyetlen nem-indoeurópai adatunk, gondolhatnánk arra – akármilyen valószínűtlennek tűnne is ez különben –, hogy indiai eredetű a motívum. De nem ez a helyzet: egy tahiti mítoszban Ta’aroa, a Nagy Egyetlen, saját burkaiból (kagylóhéjaiból) készíti az eget és a sziklákat. „A hátgerincét tette hegyláncokká, a bordáit hegyoldalakká, bensejét sebesen futó felhőkké, haját és húsát a föld gazdagságává, karját és két combját a földnek erejévé, kezének körmeit és lábának körmeit kagylókká és hal-pikkelyekké, tollait fákká, lombokká és kúszónövényekké, hogy felvirágozzék a föld, és beleit [tette] ’oura-rákokká, tengeri és édesvízi angolnákká; és felforrta Ta’aroának vére, s kiszökött: [belőle] lett a pirkadó ég s a szívárvány.” (Rockenbauer 1994, pp. 13–14.)

²⁷ A jegyzetekből látható, hogy mind a mintanagyság, mind a teljesen egységes adatfelvételi módszertan hiánya némiképp komolytalanná teszi a mérést, további célokra ezek az adatok nem használhatóak fel. Ezzel együtt a

kirajzolódó tendenciák egyértelműnek tűnnek.

²⁸ Az i. sz. 3. sz.-i, csak töredékesen fennmaradt *Az idő öt ciklusának krónikája* című, Hsu Chengnek tulajdonított szöveg, ld. Birrell (1993), p. 30.

Ez persze igen sajátos, szigetlakó-szemszögű elbeszélés; van azonban hagyományosabb példánk is. Az azték változat szerint Kecalkoatl és Teszkatlipoka istenek leűzik az égből Tlaltekavát, a (nőnemű) Földszörnyet.

„Temérdek volt Tlaltekava, minden ízében szem és száj.
 Tagjai minden ízében száj, számtalan szájával
 harapott, miként harapnak a fene vadállatok.
 A világban mindenütt víz, ismeretlen eredetű.
 A vízen ide-oda úszkált az ormótlan Földszörny.
 A két isten mikor látta, így beszéltek egymás között:
 – Adjunk formát Földanyának. – És két óriásgyík lett
 akkor Kecalkoatl és Teszkatlipoka. ...
 Megbéklyózáván ráfeszülnek, összeszorítják, préselik,
 olyan vadul, kegyetlenül, hogy két darabra szétesik.
 Fölemelik alsó felét, abból csinálják az Eget,
 alányomják felső felét, abból csinálják a Földet. ...
 [Tlaltekava] Kárpótlásul ezt kapta: sarjazzék ki húsából,
 mi csak embernek kell lakni, jóllakni itt lent a földön.
 Ezt kapta: hajszála mind-mind fű, fa, virág lett.
 Bőréből vadvirágok, mezők tarackbúzája.
 Szemeiből csöpp barlangok, forrásvizek és gödrök.
 Szájából szörnyű barlangok, orrából hegyek, völgyek.”
 Simor 1977, pp. 153–154.

Másik amerikai példánk szigorúan a lényegre szorítkozik. Az okanogan indiánok eredetmondájában „a föld valaha emberi lény volt. Az Öreg készítette egy asszonyból. – Te leszel minden nép anyja, mondta. A föld még most is eleven, de megváltozott. A talaj a húsa, a sziklák a csontjai, a szél a lélegzete, a fák és füvek a haja. Kiterítve él, mi pedig rajta lakunk. Ha megmozdul, reng a föld. ... Az Öreg összegyűjtött valamennyit a húsából és golyókká gyúrta, mint az emberek a sarat vagy agyagot. ... Az embereket az utolsó sárgolyókból készítette. Újra meg újra átgyúrta őket, indiánokhoz hasonlóra formálta, és rájuk fújt, hogy életre keltse őket.” (*Creation of the Animal People* [Okanogan], in Erdoes and Ortiz 1984, pp. 14–15.)

Csak részlegesen parallel (mint az ovidiusi Atlasz-történet) „A hegyek és folyók keletkezése” címen közreadott mongol monda, ahol egy fiát sirató istennőt változtat hegygé egy másik isten, aki a könny-áradat miatt nem tudta bejárni a földet. „A hegyen növekvő növények és fák eredetileg az istennő hajszála, a folyók pedig az ő könnyei voltak.” (Birtalan 1998, p. 10.)

Meglepő a párhuzam egy szíu eredetmondával: Unktehiti, a vízözönt okozó (nőnemű) víziszörnyeteget a Nagyatya Szellem büntetésből kővé változtatta. „A csontjai most a Badlands-ben vannak. A háta egy hosszú, magas gerincet képez; látni a kiálló csigolyáit, egy hosszú sor vörös és sárga sziklát.” (*How the Sioux Came to Be* [Brule Sioux], in Erdoes and Ortiz 1984, p. 94.)

A finnugor népeknél csak egy távolabbi, az ember-világ homológiát inkább csak felidéző példát találtam. A Kalevalában (4. ének) az öreg Vejnemöjnennek odaígért szűz Ajno a tengerbe veszejt magát.

„Ami víz a mély tengerbe,
Mind véremmel van keverve;
S a tengerben ami hal van,
Az én húsom vagyon abban;
Ami rőzse van a parton,
Mind, mind az én oldalsontom;
S a mart minden kis fűszára
Én lehorzolt hajamszála!”

(*Kalevala*, p. 65.)

A legkorábbi ismert előfordulása e mítosznak Mezopotámiában maradt fenn. Ebben az istene-
ket szülő tenger-ősanya, *Ti'āmat*, megölt párjáért (*Apsū*, az édesvíz-ősatya) bosszút akar állni,
szörny-sereggel az istenekre támad. Marduk azonban szelekkel felfújhatja, hálóbba fogja, mellébe
nyilat lő, s pallossal derékban kettéhasítja. A csata után

„csatabárdját fejébe vágta, kegyetlenül ketté hasítja;
üres ereit késsel átmetszé ...
s bölcs gondolat, művészi terv fogant szívében.
Kettévágta Tiāmat törzsét, két félre, mint kagylót, osztotta;
egyik feléből teremtette a magas égnek kupoláját;...
s megtiltá, hogy a fenti vizeket parancsa nélkül kieresszék.”
(„*Enūma eliš*”, 4. tábla, in *Gilgames* p. 34.)

Az „*Enūma eliš*” datálásáról Komoróczy (1979, p. 536) azt írja, hogy „nem látszik túlságosan
valószínűnek, hogy a mű hamarabb keletkezett volna, mint a kaššū korszak második fele,
mondjuk, az i. e. 13–12. század.” Ám maga a kozmogóniai képzet régebbi kell, hogy legyen,
hiszen (Komoróczy szerint, p. 539) a mítosz egyébként nyugati, föníciai és/vagy hurro-hettita
eredetű. „Először W. G. Lambert, majd ... Th. Jacobsen mutatott rá arra, hogy az „*Enūma eliš*”
theomachia-mítosza, Marduk harca az őschaos lényei ellen, nem a mezopotámiai hagyomá-
nyokon alapszik, hanem idegen: az ugariti mitológiából ered” (p. 538).

Látjuk tehát, hogy effajta, gyakran (mint a kínai vagy az okanogan változatban) a részletek-
ben is pontosan az „indoeurópai” séma szerinti mítoszok a világ távoli részein is ismeretesek.
Többnyire nőnemű az őslény, és világgá változása gyakran összefügg a vízőzönnel. Nőiségének
a növényi termékenységgel való kapcsolatát illusztrálhatja az az észak-amerikai legenda, ahol
az Első Anya „a csodálatos föld-növényből, a harmatból és a melegből született.” Egy nagy
éhínség idején, könyörgésére (a Teremtő egyetértésével) „férje leölte asszonyát, gyermekei pe-
dig imádkozva vonszolták testét fel és alá, ahogyan parancsolta, amíg húsa be nem borította
a földet. Azután összeszedték a csontjait és eltemették a közepén.” Hét hónap múltán a húsá-
ból kukorica, csontjából dohány lett. (*Corn Mother* [Penobscot], in Erdoes and Ortiz 1984, pp.
12–13.)

Ám a mezőgazdasági termésért bemutatott emberáldozat inkább férfi kellene, hogy legyen.
Az analógia így teljes: a földnyába helyezett magból születik a gabona-férfi (a lény, akinek
magva van); és aratáskor őt vágják le (feldarabolják vagy magvát veszik = kasztrálják). Ez a

mítosz a Közel-keleten mindenütt elterjedt. A föld termékenységgel kapcsolatban álló, feldarabolts és megújuló férfiistenség (Tammuz, Adonisz, Attisz, Ozirisz) klasszikus elemzését adja Frazer (1993²/1925¹, pp. 215–250).

Következtetések

A vizsgált kozmogóniai típus az indoeurópai népeknél nem túl gyakori, az ezzel összefüggésbe hozható homologikus gondolkodás (mikrokozmosz–makrokozmosz) már inkább. A részletek egyezése nem genetikai kapcsolatra, hanem az emberi gondolkodás általános sajátosságaira vezethető vissza, amit jól mutat a más népektől gyűjtött anyag és a modern empirikus vizsgálat is. Ősisége ellen szól az is, hogy csak késői szövegekben találjuk meg. A *Puruša-sūkta* nagyjából a *Ṛg-veda* legutolsó szövege lehet (i.e. I. évezred közepe?), s a korábbi himnuszokban csak teljesen másfajta kozmogóniai elképzelések merülnek fel.

Amennyiben nem független, helyi fejlemény az Ymir- és a *Puruša*-mítosz, akkor legvalószínűbbnek a közel-keleti (ugariti vagy mezopotámiai) eredet látszik. *Ti'āmat* férfivá változása ez esetben történhetett egymástól függetlenül. Északon a termékenység a földnek nem olyan domináns vonása, mint délen, ami Ymir jég-óriás voltában is érezhető. Ráadásul Ymir visel még női jegyeket is, ugyanis szül, ha elég furcsa módon is: hónalja verítékéből egy emberpár születik, egyik lába pedig fiút nemz a másiknak (Eliade 1994–1996/1976–1983¹, II. köt., p. 124). *Puruša* hímneműsége pedig fakadhat a bevezetőben jelzett, zsákutcás filozófiai motívumból. Egyébként az ő férfiassága sem áll minden gyanú felett, hiszen maga is szül: „Belőle született a Ragyogó, Virádsz” (5. vsz.).

Egyáltalán nem kizárt, hogy a férfivá alakítás egyik motívuma az Adonisz/Ozirisz mitológéma analógiája volt, hiszen ott a növényi termékenység férfi-istenben ábrázolódik, és e mítosz központi eleme az isten feldarabolása, amiből új élet támad majd.

Akárhogyan is vélekedjünk az eredeti célkitűzésről, t.i. a filozófia eredetének vázolt modelljéről,²⁹ azt mindenesetre valószínűsítette ez a dolgozat, hogy a *Puruša*/Ymir kozmogónia nem indoeurópai örökség. És ezzel csatlakozik az effajta rekonstrukciókat általában is kétséssel fogadók csoportjához.

Renfrew például (1998/1987¹, pp. 250–262) igen szkeptikus a „bevett” közös indoeurópai elemeket illetően. Kimutatja például, hogy a Dumézil szerint karakterisztikus háromosztatú társadalom (a) nem csupán indoeurópai népeknél figyelhető meg, és (b) hogy meglete kizárható az i.e. III. évezredben, azaz az elképzelhető legkésőbbi szétvándorlási időpontban is. Az általában meggyőzőnek tartott azonosságok és rokonságok kimutatásáról megjegyzi, hogy „nehéz elkerülni a következtetést, hogy a kérdéses szakterület specialistáját alapvetően befolyásolta az uralkodó történeti konszenzus” (p. 260). Azaz: mivel *tudjuk*, hogy a két nép rokon, egy-egy kulturális, mitológiai, társadalmi egyezést azonnal a közös eredet bizonyítékának tekintünk. Kissé ironikusan szemléltetve a dolgot: a svédek és a horvátok vitorla-használatát, a hasonló

29 Amelyre egyébként nem lett volna olyan fatális a *Puruša*-mítosz ősisége, mint azt korábban, kissé dramatizálva a helyzetet, jeleztem. Egy régebbi, ám akkor nem túl fontos (hiszen a korai anyagban semmi nyoma) mítosz

hirtelen kiemelkedése, érdekessé válása éppen úgy lehet a feltételezett gondolat-történeti folyamat tünete, mint egy ilyen mítosz átvétele másoktól avagy az e cikkben eredetileg javasolt módon való kidolgozása.

miniszterelnöki intézményt és kereszténységüket egyaránt a közös indoeurópai örökség részének kellene tartanunk.

Renfrew gondolatait általánosítva azt mondhatjuk, hogy a közös eredet feltételezéséhez a párhuzam felmutatásán túl szükséges annak megmutatása is, hogy (a) másutt nem fordul elő; (b) hogy (legalább potenciálisan) ősi jelenségről van szó. Tulajdonképpen e módszertani elvek alkalmazására tett kísérlet ez az írás is, és negatív konklúziója erősítheti a gyanút: ha egyáltalán fennmaradtak ősi indoeurópai elemek a történeti népek ideológiájában, ezek azonosítására, pláne ősiségük bizonyítására aligha van esély.

Irodalom:

- Aitareyabrāhmaṇa: The — with the Vṛtti Sukhapradā of Śaḍguruśiṣya.* Mirzapur: Nag Publishers 1991.
- Birrell, Anne (1993): *Chinese Mythology. An Introduction.* Baltimore és London: The Johns Hopkins UP.
- Birtalan Ágnes (1998): *Miért jön a nyárra tél? Mongol eredetmondák és mítoszok.* Válogatta és a bevezetőket írta —. Budapest: Terebess.
- Edda: —. *Óészaki mitológikus és hősi énekek.* Válogatta stb. N. Balogh Anikó, fordította Tandori Dezső. Budapest: Európa 1985.
- Eliade, Mircea (1994–1996/1976–1983¹): *Vallási hiedelmek és eszmék története.* 3 kötet. Budapest: Osiris-Századvég. (Eredetileg *Histoire des croyances et des idées religieuses.* 3 kötet. Paris: Éditions Payot 1976–1983.)
- Erdoes, Richard and Ortiz, Alfonso (1984): *American Indian Myths and Legends.* New York: Pantheon Books.
- Fórizs László (1995): *Rigvéda. Teremtéshimnuszok.* Budapest: Farkas Lőrinc Imre.
- Frazer, James G. (1993²/1925¹): *Az Aranyág.* Budapest: Századvég 1993. (Első magyar kiad., Budapest: Gondolat 1965¹; eredetileg *The Golden Bough. A study in Magic and Religion.* Abridged edition, London: Macmillan and Co. 1925¹.)
- Gilgames:* —. Válogatta stb. Komoróczy Géza, fordította Rákos Sándor. Budapest: Magyar Helikon 1960.
- Hock, Hans Heinrich (1999): *Through a glass darkly: Modern “racial” interpretation vs. textual and general prehistoric evidence on ārya and dāsa/dasyu in Vedic society.* In Johannes Bronkhorst – Madhav M. Deshpande (eds): *Aryan and Non-Aryan in South Asia. Evidence, Interpretation and Ideology.* Cambridge. (Harvard Oriental Series – Opera Minora vol. 3)
- Kalevala:* —. Ford. Vikár Béla. Budapest: Lafontaine Irodalmi Társaság, 1940. I. kötet.
- Keith, Arthur Berriedale (1981/1920¹): *Rigveda Brahmanas: The Aitareya and Kauṣītaki Brāhmaṇas of the Rigveda.* Ford. stb. —. 2. indiai reprint, Delhi: Motilal Banarsidass 1981. (Első kiad., London 1920.) (Harvard Oriental Series 25.)
- Komoróczy Géza (1979): *A šumer irodalmi hagyomány.* Budapest: Magvető.
- Lincoln, Bruce (1986): *Myth, Cosmos and Society. Indo-European Themes of Creation and Destruction.* Cambridge MA és London: Harvard UP.
- Puruṣa-himnusz:* Ṛgveda X. 90, szanszkrit szöveg és fordítása in Fórizs (1995), pp. 139–145. A szögletes zárójelbe tett részeket újrafordítottam.

- Renfrew, Colin (1998/1987¹): *Archeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins*. London: Pimlico 1998. (Első kiad., Jonathan Cape 1987.)
- Ṛgveda: Aufrecht, Theodor [ed.]: *Die Hymnen des Rigveda*. Berlin: Ferd. Dümmler 1861–63.
- Ruzsa Ferenc (1984): *A régi ind filozófia történeti áttekintése*. Kézirat.
- Ruzsa Ferenc (1997a): *A klasszikus szanskhja filozófiája*. Budapest: Farkas Lőrinc Imre.
- Ruzsa, Ferenc (1997b): *The fertile clash: the rise of philosophy in India*. Előadás a 35. ICANAS konferencián. (Megjelenik in: Csaba Dezső [ed.]: *Philological and Linguistic Studies by Hungarian Indologists in Honour of Prof Csaba Tóttössy*. Előkészületben.)
- Rockenbauer Zoltán (1994): *Ta'aroa. Tahiti mitológia*. Budapest: Századvég.
- Simor András (1977): *Sasok és kondorkeselyűk. Navatl és Kecsua költészet*. Válogatta stb. —. Budapest: Magvető.
- Upaniṣat-saṁgrahaḥ. Containing 188 Upaniṣads*. Ed. Shastri, J. L. Delhi: Motilal Banarsidass 1980/1970¹.
- Zimmer, Heinrich (1969⁴/1951¹): *Philosophies of India*. Ed. Campbell, Joseph. Princeton UP. (Bollingen Series 26.)